

DE (ESTH)ETIEK VAN DE ZORG

Lezing gehouden ter gelegenheid van het afscheid van Bert Wiegman op 29 juni 2023 in Hilversum¹

door Hans Alma.

Ik ben er één keer bij geweest dat Bert Wiegman met kinderen in gesprek ging. Het was bij het afscheid van Henk Smits en zodra Bert de kleinkinderen zag die hun grootvader waren verloren, stapte hij op hen af. De vanzelfsprekendheid, vriendelijkheid en vertrouwenwekkendheid waarmee hij dat deed, vielen me op. Hier sprak niet de apostel met een paar kleine kinderen, hier kreeg liefdevolle evenmenselijkheid vorm. Het was móói om te zien, en dat brengt me bij het onderwerp van mijn lezing: de (esth)ethiek van de zorg.

Over zorg wordt vanuit allerlei perspectieven gesproken: medisch, ethisch, technisch, economisch, politiek. Het esthetische perspectief wordt niet zo vaak bij zorg betrokken, en dat is precies wat ik vanmiddag wel wil doen. Sterker nog, ik denk dat ethiek en esthetiek van de zorg nauw met elkaar verweven zijn, en dat dat tot uitdrukking komt in de manier waarop Bert vorm geeft aan zorg, als kinderarts en als verantwoordelijke voor de geestelijke verzorging in het Apostolisch Genootschap.

Zorg staat centraal in de ethische benadering die als zorgethiek wordt aangeduid. Dat is een kritische stroming binnen de ethiek die zorg als het fundament van onze samenleving ziet. Zorg is overal: ieder van ons is in zijn of haar leven afhankelijk geweest van zorg en ieder heeft wel eens zorg verleend. Toch komt dat niet altijd tot uitdrukking in de waardering die we daaraan geven. Slecht betaalde zorgverleners, toenemende marktwerking en bureaucratie in de zorg: de zorg staat onder druk. 'Zorgen' wordt gezien als iets 'softs' en wie dat kan betalen besteedt zorgtaken liever uit. Dat leidt tot financiële en machtsongelijkheden die in de zorgethiek aan de kaak worden gesteld.

Daarnaast is er een fundamenteel ethische kwestie die door de zorgethiek wordt gekritiseerd. We denken doorgaans over ethiek als het rationeel afleiden van richtlijnen voor handelen uit universeel geldige principes. Als we weten wat overal en altijd goed is om te doen, weten we wat ons hier en nu te doen staat in situaties die ons voor dilemma's plaatsen. We moeten daarbij afzien van de bijzonderheden van de situatie en ons beperken tot wat algemeen geldig is. Op die gedachte hebben zorgethici kritiek. In de complexiteit van het echte leven is moreel handelen juist wel gebaat bij rekening houden met de context. We moeten die context en de actoren in die context zo goed mogelijk begrijpen om tot morele keuzes te kunnen komen. We moeten goed begrijpen wat er in deze specifieke situatie aan de hand is.

Vanuit deze optiek is ethiek minder gebaat bij abstract redeneren dan bij aandacht: de situatie en de anderen in die situatie proberen recht te doen in hun unieke eigenheid. Volgens de filosofe Iris Murdoch is aandacht liefdevol en rechtvaardig. Liefde berust op het soms ongemakkelijke besef dat de ander echt bestaat, onafhankelijk van mijn behoeftes en verlangens. De ander is er in een unieke eigenheid die helemaal los staat van wat ik nodig heb of fijn vind. Liefde is een betrokkenheid op de ander als ánder, willen dat het die ander goed gaat, prioriteit geven aan de ander. Ook de term rechtvaardig moet langs deze lijn begrepen worden. Aandacht besteden betekent recht

---

¹ Uitsproken tijdens een bijeenkomst waarop aandacht werd besteed aan de beëindiging van het dienstverband van Bert Wiegman bij het Apostolisch Genootschap vanwege pensionering na vele jaren inzet waarvan de periode 2011-2022 als apostel en bestuursvoorzitter.

doen aan de ander vanuit zoveel mogelijk perspectieven, tot begrip komen van wie die ander is en welke mogelijkheden hij of zij in zich draagt. Aandacht levert zo een vorm van kennis op die veel dieper gaat dan afstandelijke observatie. We zouden ook van wijsheid kunnen spreken.

Iris Murdoch, naast filosofe ook auteur van literaire romans, brengt aandacht in verband met kunst. Het zijn kunstenaars die ons helpen met aandacht te kijken naar de wereld om ons heen, en onze blik te bevrijden van de sluier van eigen wensen, behoeften, dromen, fantasieën die vaak vertekenen hoe we de wereld waarnemen. Aandachtige waarneming vraagt niet naar het nut of de functie van wat we zien, maar ziet het waargenomene in de unieke eigenheid daarvan. Het waargenomene heeft recht van bestaan ongeacht of wij daar iets aan hebben. Ik gebruik graag het voorbeeld van de stillevens van de 20^e eeuwse Italiaanse schilder Giorgio Morandi, die in zijn atelier potjes, blikjes, doosjes, flesjes verzamelde en deze eindeloos rangschikte om ze op zijn schilderijen vast te leggen. Op zijn doeken krijgt wegwerpmateriaal dat we doorgaans geen blik waardig gunnen, levendigheid en schoonheid.

Aandachtig waarnemen ligt aan de basis van compassie, de apostolische kernwaarde die moed vraagt. De moed om bij de ander te zijn ook in pijn en lijden, om niet weg te kijken en om de ander niet tot slachtoffer te reduceren. Compassie onderscheidt zich van medelijden in het zich blijven verbinden met de ander als iemand met mogelijkheden, hoe beperkt in de huidige situatie ook. Compassie geeft richting aan zorg, opgevat als helend handelen. Heling betekent daarbij niet dat de situatie altijd een gewenste uitkomst krijgt, maar wel dat er iets ontstaat dat als 'goed' kan worden beleefd ongeacht wat de uitkomst zal zijn. Een troostend gebaar, een warm woord, een kleine vonk tussen twee mensen in een schijnbaar uitzichtloze situatie.

Als we dit betrekken op medische zorg, blijkt er iets anders nodig te zijn dan werken volgens protocollen die een instrumentele kijk in de hand werken, een beperking tot wat nodig is om een juiste diagnose te kunnen stellen. Ik wil de waarde van protocollen niet ter discussie stellen, maar ik denk wel dat er méér nodig is. In sommige medische opleidingen wordt kijken naar kunst ingezet om studenten aandachtig te leren kijken en van daaruit tot betere diagnoses te komen. Blijkbaar wordt hier ingezien dat een diagnostische blik meer veronderstelt dan functioneel kijken naar wat er aan een bepaald lichaamsdeel mankeert, en aandacht vraagt voor mensen in al hun complexiteit: een aandacht die geoefend kan worden door beter naar kunst te leren kijken.

Bert Wiegman heeft zich deze manier van kijken eigen gemaakt in de omgang met de kinderen die zijn patiënten waren. Ik noem dat een zorgesthetische benadering en ik wil wat dieper ingaan op het belang daarvan. Ik doe dat aan de hand van het dit jaar verschenen boek *Care aesthetics: For artful care and careful art* van de theaterwetenschapper James Thompson, die gespecialiseerd is in sociaal geëngageerde kunst.

Zorgesthetiek ziet zorg als een proces, niet als een domein dat afgebakend wordt door protocollen. Zorg krijgt vorm in het proces van werken met mensen, maar ook met materialen en ruimtes, waarin zintuiglijke, belichaamde ervaringen ontstaan. Zorg is ambachtelijk en is gerelateerd aan 'aisthesis' in de oorspronkelijke zin van het woord: zintuiglijke en affectieve ervaring waaruit nieuw inzicht kan ontstaan. Aisthesis levert een vorm van kennen op die niet door de ratio gedomineerd wordt, maar die in ons lichaam verankerd zit. Juist daarom is een goede diagnose stellen óók een esthetische activiteit waarbij uit verschillende kennisbronnen wordt geput. Omgekeerd is het scheppende werk van een kunstenaar een vorm van zorg: zorg voor het materiaal dat een uitdrukkingsvorm wordt die ervaringen gaat oproepen bij mensen, en die hen een nieuw en misschien helend perspectief op hun eigen situatie aanreikt.

Het gaat er bij zorgesthetiek nadrukkelijk niet om hoe we kunst kunnen inzetten in de zorg, bijvoorbeeld om ziekenhuizen een prettiger aanblik te geven. Het gaat veel fundamenteeler om zorg als kunst en kunst als zorg, om de verwevenheid van twee praktijken die doorgaans als los van elkaar gezien worden. Ze op elkaar betrekken brengt op zijn minst een kritisch aspect naar voren: soms maakt de kunst van zorgen duidelijk dat een protocol niet het goede antwoord biedt op de huidige situatie, en zorg kan de kunstenaar ervoor behoeden onverschillig te worden in wat hij of zij tot stand brengt. Kunst en zorg houden elkaar scherp door steeds in het oog te houden waar het om gaat: de belichaamde ervaringen van mensen in complexe situaties, die heilzaam of onzalig kunnen zijn. Mooi eigenlijk dat de taal ons al direct bij de religieuze dimensie brengt van wat hier op het spel staat: heilzaam of onzalig.

Waarom is deze zorgesthetische manier van kijken naar zorg relevant voor de activiteiten van het Apostolisch Genootschap? Ik roep het geloofsverhaal (zie Bijlage) in herinnering, die spreekt over de moed om in het eigen leven waarden als compassie, duurzaamheid en solidariteit beleefbaar te maken. Zoals ik al aangaf kan compassie de basis leggen voor zorg als helend handelen, en het is precies dit helende handelen dat we nodig hebben om duurzaamheid en solidariteit te realiseren. De kunst van zorgen, die vertrekt vanuit de aandachtige waarneming en die recht doet aan wat er hier en nu nodig is, beperkt zich niet tot de één op één relaties van lichamelijke of geestelijke verzorging. Hoe we onze samenleving inrichten bepaalt voor wie we zorgen, hoe we dat doen en vanuit welke motieven. Het maakt verschil of een op productie en efficiëntie gericht economisch motief dominant is of dat we vertrekken vanuit het motief van sociale en ecologische rechtvaardigheid. Zorgesthetiek verbindt zich met dat laatste motief en is daarmee direct relevant voor de waarden compassie, duurzaamheid en solidariteit in hun onderlinge samenhang.

Centraal staat de vraag hoe wij in liefde de aarde bewonen, en hoe aandacht en zorg dan richting kunnen geven aan ons handelen. Mooi is dat het geloofsverhaal spreekt over het *beleefbaar* maken van waarden als compassie, duurzaamheid en solidariteit in ons eigen leven. Het gaat niet om een afstandelijk moreel oordelen op basis van universele principes, het gaat om de kracht van in lichamelijke ervaringen verankerd inzicht. Hoe we waarnemen, hoe we onze lichamelijke betrekken in onze ervaring van de wereld doet er toe als het om goed leven en samenleven gaat. Van belang is een omvattende zorg, afgestemd op wat leven op aarde nodig heeft en met plaats voor alle verschijningsvormen van leven die deze aarde rijk is en die onderling van elkaar afhankelijk zijn.

Als we het geloofsverhaal zien als een inspiratiebron voor handelen, dan wil ik de nadruk leggen op de zorgesthetische elementen in dat geloofsverhaal. Het is geen rationele afleiding van handelingsprincipes uit een absolute waarheid. Het geloofsverhaal spreekt van ervaren, met ontzag vervuld zijn, zien, verbinden, liefdevol handelen, ontroeren, beleven, koesteren. Termen die gerelateerd zijn aan zintuiglijke en lichamelijke ervaringen en die oproepen met aandacht te leven. Die esthetische dimensie in het apostolisch-zijn spreekt me aan. Ik zie het in de zorg voor de gebouwen en voor de mensen die in die gebouwen ervaringen komen opdoen van samen-zijn en verdieping. Ik zie het in de liedcultuur en in de hartelijke manier van omgaan met elkaar, in de creativiteit en plezier die spreken uit tal van activiteiten. Hoe dit in relaties tussen leden onderling en in groepen gerealiseerd wordt, is betekenisvol voor interactie met de bredere wereld. Een uitdaging is denk ik hoe hierin recht gedaan kan worden aan de kritische component van de zorgesthetiek: het niet alleen goed en mooi hebben met elkaar, maar ook naar buiten treden in een wereld waar het er vaak onzalig aan toe gaat. Daar een eigen vorm in vinden die recht doet aan de zorgesthetische dimensie van het geloofsverhaal, is een zoektocht die aansluit bij wat de aarde nu nodig heeft, een belangrijke zoektocht die het Apostolisch Genootschap op verschillende manieren onderneemt.

Bert Wiegman belichaamt in zijn houding een zorgesthetiek die geworteld is in zijn apostolisch-zijn en geeft daar krachtig uitdrukking aan, zoals het geloofsverhaal dat ook doet. Die zorgesthetische kracht kan richting geven aan hoe het Apostolisch Genootschap zich verder ontwikkelt, volop puttend uit zijn eigen traditie. Dat betekent een ons open durven stellen voor wat verrassend, verwonderlijk maar ook verbijsterend kan zijn. Want als ik het geloofsverhaal goed lees, is het dat waar het bij apostolisch-zijn om gaat. Geen grauwsluiertje over het leven laten komen, je waarneming niet laten vertroebelen door persoonlijke behoeften en angsten, maar werkelijk onder ogen zien wat er aan de hand is en wat de ander in zijn of haar unieke eigenheid nodig heeft, om op basis van die geraaktheid liefdevol en helend te handelen. Zorg kan zo een kunst worden: een kunst die relaties voedt en aan gemeenschapsvorming bijdraagt. Dat kan gebeuren in een met aandacht vormgegeven viering, in een ontmoeting bij de koffie, of in de inzet voor sociale rechtvaardigheid.

Ik kom tot een afronding. In Berts aandacht voor kinderen lees ik een zorgethiek en zorgesthetiek die nauw aansluiten bij het apostolische geloofsverhaal. Ik heb willen laten zien hoe juist ook de esthetische dimensie van dat geloofsverhaal iets eigens en waardevols van apostolisch-zijn tot uitdrukking brengt, dat gekoesterd mag worden in nieuwe ontwikkelingen. Compassie, duurzaamheid en solidariteit vormen de inzet van een kunst van zorgen waar het Apostolisch Genootschap een eigen traditie in heeft opgebouwd. Die traditie esthetisch blijven vertalen naar de toekomst toe, is de uitdaging waar we met elkaar voor staan. We kunnen het zien als een uitnodiging, een appel dat de aarde op ons doet om haar in liefde te bewonen.

© Hans Alma

E-mail: h.a.alma@vu.nl

Hans Alma is hoogleraar geestelijke zorg en religieus-humanistische zingeving aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam, deels betaald door het Apostolisch Genootschap. Daarnaast heeft ze een praktijk als coach en trainer.

Bijlage. Het geloofsverhaal van het Apostolisch Genootschap

De schepping ervaren we als een niet te bevatten mysterie, dat ons met ontzag vervult. We beseffen dat alle leven een eindig deel is van een oneindig, ondeelbaar geheel.

Omdat we geloven dat alle leven uit één oorsprong voortkomt, willen we elk mens als gelijkwaardig zien en steeds weer zoeken naar wat ons verbindt.

We geloven dat de macht waaruit alles ontstaan is, ook in mensen werkzaam is en tot uitdrukking kan komen in liefdevol handelen. Vanuit dat besef willen we zin aan ons leven geven.

Als we het woord God gebruiken, doen we dat om een naam te geven aan dat wat ons overstijgt en ontroert om zo, binnen de menselijke werkelijkheid, ruimte te maken voor het onzegbare.

Wij ontlene vertrouwen aan het vermogen om in alle levensomstandigheden een liefdevol mens te zijn of opnieuw te worden. Dat vertrouwen geeft ons moed in het eigen leven waarden als compassie, duurzaamheid en solidariteit beleefbaar te maken.

We voelen de verantwoordelijkheid om te kiezen voor deze waarden en willen in liefde werken aan een menswaardige wereld. Apostolisch-zijn is geloven en werken. Het geeft zin aan ons bestaan en draagt bij aan ons levensgeluk.

Het licht van de liefde willen we koesteren en van generatie op generatie overdragen.